

Bijdrage tot de oudste geschiedenis van Helmond

door Pierre van de Meulenhof

Als we onderzoek doen naar de schriftelijke bronnen die betrekking hebben op de oudste geschiedenis van Helmond, moeten we door een veelheid aan verhalen heen die over onze stad geschreven zijn. In die verhalen komen de namen Hezelo van Helmond (Hezelo de Helmund), Stephanus, Hertog van Brabant en de familie van Berlaer voor. Dit in samenhang met een motteburcht in die Haghe, een houten kasteel op het oude terrein van Carp, een gedeeltelijk stenen donjon (middeleeuwse verdedigbare woontoren) onder de Ford garage langs de Zuid Willemsvaart en het huidige kasteel in het stadspark.¹⁾

In de tijd van Hezelo van Helmond was onze omgeving moerasachtig, leeg, woest, bebost en slechts gedeeltelijk in cultuur gebracht. De woeste gronden vielen onder het wildernisregaal van de keizer/koning. Dit was een koninklijk recht uit de tijd van Karel de Grote, dat de hertog van Brabant in onze streek rechtmatig had verkregen en waarvan hij dus ook gebruik maakte. De hertog schonk de gemene gronden, waarover hij op basis van het van recht van het regaal kon beschikken, aan zijn onderdanen. Hij bracht daarvoor cijnzen, een soort belasting, in rekening, die echter door de geldontwaarding steeds minder waard werden.

In 1108 dient zich in schriftelijke bronnen, over rechtshandelingen van bisschop Burchardus van Utrecht, een getuige aan die zich Hezelo van Helmond noemt. We mogen gevoeglijk aannemen dat Hezelo van Helmond een edelman was, die in de oorkonde van de bisschop getuigde bij een geschil over een landgoed dat tussen de rivieren de Lek en de Linge lag. Hij is in latere bronnen niet meer te traceren. Piet van Alphen schreef hierover: *In een schriftelijke vermelding van 12 maart 1179 werd de abdij van Floreffa bevestigd in het bezit van een Curtis (een hof), hier een versterkte hoeve zonder hofhouding, waaruit in Helmond in die Haghe het beheer plaatsvond*²⁾.

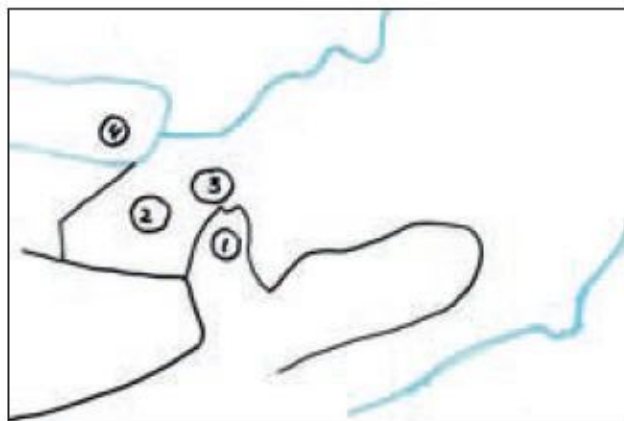
Dit was de eerste schriftelijke vermelding van de 'nederzetting Helmont', die bovendien ook nog enkele hoeves ofwel motteburchten had. Die waren meestal, in de nabijheid van een rivier of water, op een heuvel gebouwd en stelden niets meer voor dan een grote boerenhoeve met wat versterking daar omheen. Rond 1179 schonk Stephanus zijn hoeve met de daarbij behorende domeingronden aan de abdij van Floreffe.

Als particulier bezat hij een agrarisch domein, dat grotendeels tussen de huidige eerste- en derde Haagstraat gelegen moet hebben met de Mierloseweg als noordgrens. Wie deze Stephanus was blijft even schimmig als de geschiedenis van Helmond tot op dit moment. Wel is bekend dat de geestelijke instellingen in die tijd veel macht bezaten en dat ook duidelijk lieten gelden.

In een schrijven van 14 juni 1256³⁾ draagt Elisabeth, de dochter van Hendrik van Bindop, haar rechten op de leengoederen van haar vader ten behoeve van de abdij van Binderen over aan ex-keizerin Maria van Brabant stichteres van het betreffende klooster. Aan het slot van die schriftelijke bronnen worden een aantal

getuigen genoemd, zijnde rechtspersonen die namens de geestelijke instellingen optraden. De eerst genoemde is Henricus investiet van Bakel. Dit was de pastoor die de abdij van Echternach vertegenwoordigde. Als tweede werd genoemd Ywannus investiet van Ricstele, de pastoor van Rixtel die namens de abdij van Floreffe aanwezig was. Maria van Brabant schonk, geheel uit vrije wil, aan Elisabeth 30 ponden en 100 schillingen. In de betreffende oorkonde staat: "*bona que pie memorie olim Henricus dictus Bindop miles a domo de Helmont tenuerat in feodo*". Deze oorkonde is ook te vinden in het oorkondeboek van Noord Brabant geschreven door Camps waarin staat: "*Henricus dictus Bindop miles a domo de Helmont.*"

De bovenstaande zin is waarschijnlijk gemakkelijker te interpreteren wanneer men komma's plaatst: "*bona que pie memorie olim Henricus dictus Bindop, miles, a domo de Helmont tenuerat in feodo*". Letterlijk vertaalt: "de goederen die eertijds wijlen Hendrik genaamd Bindop, ridder van het huis van Helmond (het klooster) in leen hield". Men is geneigd om 'domus' te interpreteren als 'het klooster', omdat in een oorkonde uit 1246 door Maria

Op deze kadasterschets zijn de plaatsen van de voormalige kastelen weergegeven.

1. De motteburcht uit de tijd van Hezelo van Helmond en Stephanus 1108-1179
2. Het oude Huys vóór 1256
3. Het 14^e eeuwse donjon
4. Het huidige kasteel

op die manier werd verwezen naar het klooster Binderen. Camps 225: *"contuli novelle plantationi que dicitur Locus Imperatricis, Cisterciensis ordinis, quam fundavi prope Helmont, fundum in quo sita est ipsa domus"* (Ik heb geschonken aan de nieuwe stichting genaamd Binderen, van de Cisterciënzer, die ik gesticht heb bij Helmond, de grond waarop dit huis (het klooster) is geplaatst).

Het bijzondere van dit charter is dat de meeste informatie in deze getuigenlijst te vinden is. De rangorde in de lijst geeft de belangrijkheid aan. Als eerste wordt genoemd Henricus, de pastoor van Bakel, die de abdij van Echternach als kerkelijke macht vertegenwoordigde. Tweede is de pastoor van Rixtel, namens de kerk van Helmond de vertegenwoordiger van de abdij van Floeffe. Hiermee is het rechtsgebied tussen de twee kloostergemeenschappen, die hun beheer en eigendomsrechten opeisten, in beeld gebracht. Omdat de abdij van Binderen aan de Aa gelegen was, mag verondersteld worden dat deze rivier de grens vormde tussen de twee kloostergemeenschappen, waarvan op grond van anciënniteit (rangorde naar diensttijd), Echternach de meeste invloed had.

De vijfde vertegenwoordiger op de lijst was ridder Hendrik van Bakel die in Vlierden, Bakel en Deurne namens de abdij van Echternach optrad. Hij was de meijer (hofmeester, pachter en boer) van Echternach en vertegenwoordigde de wereldlijke macht ten oosten van de Aa, in Helmond en Rixtel. Ridder Gerard van Rixtel vertegenwoordigde die macht ten westen van de Aa in het gebied van de abdij van Floeffe. De volgende gecommiteerde was een buurman van Binderen en ook als

zodanig aanwezig. Als laatste kwamen de schepenen van Helmond. Slechts vijf van de zeven schepenen mochten hun zegel op het charter plaatsens, ze waren echter van weinig betekenis.

In deze rij zijn de derde en vierde getuige bewust overgeslagen om de naamgeving van Binderen te verduidelijken. De alom bekende uitspraak van Maria van Brabant "ik bin der in" vanwaar de naamgeving afgeleid zou zijn, is een sage waarmee de naam Binderen niet wordt verklaard. Het is aannemelijk dat de twee nog niet genoemde getuigen, Arnoldus van Binderen en zijn broer Boidekinus, mensen van middelbare leeftijd waren. Het moeten ook zeker volwassenes zijn geweest, anders waren zij voor een zodanig gewichtige oorkonde niet als getuige gevraagd. Als Arnoldus van Binderen in 1256 bij benadering 40 jaar oud was, moet hij omstreeks 1216 geboren zijn, maar toen bestond de abdij nog niet. De naam Binderen moet dus een andere oorsprong hebben. Het zou kunnen zijn dat de naam van Hendrik van Bendop aanleiding is geweest om de abdij 'Binderen' te noemen. Maar aannemelijker is dat de naam afgeleid is van de oud-Duitse woorden Bünt of Beunde (een gebied met twijgen en takken). Meestal waren zulke gronden omheind en aan het gemeenschappelijk beheer onttrokken.

Gezien het feit dat Maria van Brabant er een eigen klooster stichtte, lijkt het voor de hand liggend dat zij daarvoor vroengebied gebruikte. Dit was een omgeving die speciaal bedoeld was voor eigen gebruik van, of eigen productie voor, de landheer. Als het omheind was, was het dus al afgezonderd uit de gemene gronden. Ze kon er vrij over beschikken.

Het Middelnederlands woordenboek geeft als verklaring dat het woord 'benne' in verband gebracht wordt met een uit teenwilgen gevlochten geheel. Hier dan in de ruimste betekenis van het woord, namelijk vlechtwerk, wijzend bijvoorbeeld op de aard van een gemaakte overgang over een beek of een met twijghout gevlochten overgang of voorde.⁴⁾

Zoals eerder beschreven stroomde de rivier de Aa ook door de stad Helmond, op de grens tussen Floreffe en Echternach. Een domein dat de hertog van Brabant (Hendrik I) in 1222 van Willem van Horne kocht, ressorteerde toen nog onder Echternach. Willem van Horne was Echternachs voogd voor de domeinen in Brabant en dat staft de vorige bewering. Toen Willem van Horne in 1222 een deel van zijn allodium (eigen

bezit) verkocht, schreef hij in de verkoopakte dat voordat de koop doorgang kon vinden hij nog het een en ander met de abdij van Echternach moest regelen.

Volgens archeoloog Nico Arts heeft de hertog van Brabant omstreeks 1188, op zijn eigen grond in die Haghe, een houten kasteel gebouwd. Dat kasteel staat heden ten dage bekend als het Oude Huis. Hendrik I, hertog van Brabant en Lotharingen, pretendeert in 1220 dat hij in bezit gekomen is van het dominium Helmont. De stad was vanaf toen zijn grondbezit en viel onder zijn heerschappij. Van wie en op welke manier hij het dominium overnam wordt nergens vermeld. Vast staat dat hij gronden verwierf die gelegen waren tussen de Astense Aa en de Goorloop ten zuiden van Helmond. Het was het gebied dat

bij Astense Aa en bij het Goor, de groene gemeent, begint en nabij Beek met de Aa samenkomt.

Deze tekening van Helmond van omstreeks 1600 is vermoedelijk getekend door een militaire landmeter die voor Prins Maurits de stad Helmond in beeld moest brengen, voordat in 1602 Prins Maurits met zijn legers door Helmond trok.

Aannemelijk is dat ook de abdij van Floreffe hier een vinger in de pap had, want zij had het patronaatsrecht van de kerk in Rixtel en Helmond, zijnde de moederkerk van de kerk in die Haghe. Het bezit van het patronaatsrecht wil niet zeggen dat zij de kerk ook gesticht heeft, maar waarschijnlijk is dat wel, ofschoon dat recht ook geschonken kan zijn. Wat de naam van de patroonheilige is geweest moet men raden. Wel is bekend dat de naam van de abdij van Floreffe, resulterend onder het bisdom Luik, Lambertus is geweest, omdat dit bisdom een kerk meestal Lambertus noemde.

Nadat het woonkasteel van de hertog van Brabant voltooid was, begon hij met de uitbreiding van zijn nederzetting. Op de Steenweg en Kromme Steenweg werden huizen gebouwd en omstreeks 1200 kregen deze straten al het aanzien van een kleine

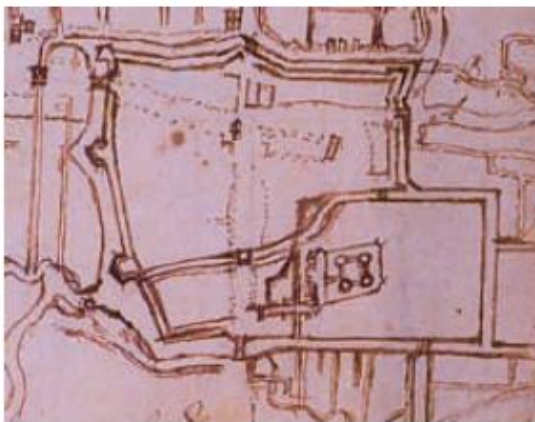
stad. Een tiental meter vanaf zijn houten kasteel bouwde hij in het derde kwart van de elfde eeuw nog een stenen donjon met daarbij een klein stenen kasteel. Dit kasteel is tot op heden niet opgegraven en laat dus nog veel te vragen over.⁵⁾

Intussen was de hertog van Brabant op de gekochte gronden van Willem van Horne, begonnen met de uitbreiding van de stad. Deze toename zou leiden tot het huidige stadspatroon. Hiervoor was wel een deel van de oostelijke oever van de Aa noodzakelijk. In 1222 kocht hij van Willem van Horne het allodium van Helmond, anders gezegd: het deel van het huidige Helmond aan de oostelijke zijde van de Aa.

Met Jan van Berthout ruilde hij, volgens een oorkonde van 5 juli 1314 van de hertog van Brabant, het dominium Helmond en begon met de bouw van het huidige kasteel aan de westelijke zijde van

Op dit kaartje is te zien hoe in de dertiende eeuw de wereldlijke en kerkelijke macht rond Helmond verdeeld was. Het kanaal heeft deze uitleg heel gemakkelijk gemaakt. Wat links naast het kanaal ligt behoorde aan de abdij van Floreffe, het latere Postel. Rechts van het kanaal liggen de bezittingen van de abdij van Echternach. De echte grens is echter de oude Aa die vanuit Helmond naar Binderen stroomde. De omgrachting van Binderen heeft de Oude Aa hier bijna drooggelegd, waardoor de loop van het water de nieuwe Aa gekozen heeft.

Nadat de Hertog van Brabant in 1222 zijn allodium verworven had, begon hij met de bouw van de omwalling van de stad. In eerste instantie werd de Ameide gegraven. Dit is het water dat aan de bovenkant van deze tekening aangegeven is. De oude Aa werd gebruikt om het kasteelterrein te beveiligen. Aan de noordkant, links op de tekening, is te zien dat er enkele ravelijnen werden aangebracht, die met een spitsdak waren afgesloten. De omwalling was een zandwal van slechts enkele meters hoog.

de rivier de Aa. Men mag zich afvragen wat er met het deel van Helmond, aan de andere zijde van de Aa, gebeurde. Hier had zich een agrarische ontginning of domein gevormd dat begrensd werd door de huidige Hoogeindsestraat en de Zandstraat, vandaar via de molentoren naar de Heistraat en het Binderseind voerde en via de Markt en Kerkstraat weer aansluiting kreeg met de Hoogeindsestraat.

De hoeve van dit domein stond op Den Heuvel. Willem van Horne die ook Brouwhuis tot zijn persoonlijk bezit mocht rekenen, was hiervan eigenaar. In 1222 kwam hij met de hertog tot het akkoord om een deel van zijn bezit, ten oosten van de Aa, aan Hendrik I hertog van Brabant te verkopen. De kosten bedroegen 300 Keulse Marken. Waren in het verleden rivieren de natuurlijke grenzen, nu werd een nieuwe grens met de meetlat gelegd. Daar waar de historische grenslijnen altijd waterlopen waren heeft men nu ten zuiden en ten oosten van Helmond een rechtlopende lijn getrokken.

Nu werd er een rechte lijn getrokken die vanaf Duizeldonk achter de Bokhorst door naar het Riet liep. Vervolgens recht van het Riet tot nabij Kruisschot en

vanaf hier volgde men het wegenpatroon, langs Scheepstal naar de Bakelse Aa. De rivier werd gevolgd tot het noorden van Binderen waar de grenslijn weer uitkwam bij de Goorloop. Dit verkochte deel werd onttrokken aan de kerkelijke macht van Echternach en aan de wereldlijke macht van Van Horne. De vraag blijft wie de wereldlijke macht bezat, was dit van Van Horne, Van Gelre of Keulen?

In 1314 werd van Horne's zoon de nieuwe hertog. Die was nu in staat om Helmond uit te bouwen. Hij had deze machtsuitbreiding hard nodig want de politieke situatie in deze contreien was aan het einde van de twaalfde eeuw verre van rooskleurig. De hertog kreeg veel tegenstand, maar nadat hij in 1222 het allodium van Helmond en in 1231 het graafschap Rode verworven had, was zijn opperheerschappij in noord-oost Brabant versterkt. Vrij spoedig daarna, in 1235, kwam hertog Hendrik I te overlijden en zijn dochter Maria erfde het bewind over het allodium en dominium van Helmond. Jammerlijk is het bewijs dat ze ook in Helmond verbleef, nergens te vinden. Ze heeft zich in die tijd echter wel ingezet om de politieke toestand te stabiliseren, te stimuleren en te consolideren. Maria

bleef de regerende Vrouwe van Helmond tot aan haar dood in 1260. Zij was weduwe van de graaf van Holland en de keizer van Duitsland. Omdat haar huwelijk kinderloos was gebleven verviel het goed terug aan het hertogelijk domein en dat betekende dat haar broer, de hertog van Brabant, de macht bezat.

Toen na enkele generaties hertog Jan III van Brabant de macht in Helmond overnam, was hij slechts 7 jaar oud. Op 5 juli 1314 ruilden zijn voogden het Helmonds bezit met Jan van Berthout van Berlaer voor diens bezit in Lier. Hij werd daardoor heer van Helmond. Deze Jan van Berlaer werd opgedragen het steunpunt Helmond uit te bouwen. Nu de familie van Berlaer bezit van Helmond genomen had, ging de opvolging in de familie bijzonder snel. In 1328 volgde de oudste zoon Lodewijk zijn vader op. Lodewijk Jan II en Walraven van Berlaer, beiden zonen van Lodewijk, werden tussen 1357 en 1361 de heren van

Helmond. In deze periode werd begonnen met de eerste versterkingen van de stad en met de bouw van het huidige kasteel. De Ameide, een zijarm van de Aa, werd omgebouwd tot stadsgracht. Deze liep over de huidige Koninginnewallen en de Marktstraat om vervolgens via de Loop weer in de Aa terug gevoerd te worden.

Aan de kanaalzijde werd een stadsgracht gegraven vanaf het einde van de kasteeltuin tot aan de Gedempte Haven. De twee grachten werden ter hoogte van de huidige Ameideflat met elkaar verbonden. De andere verbinding liep achter het kasteel door naar het Beugelsplein en werd daar op de Ameide aangesloten. Zo was de stad geheel door water omringd en met een extra zandwal verdedigbaar tegen aanvallen van de Geldersen.

In de periode 1400-1410 werden de stadswallen en grachten aangelegd. Omstreeks 1450 verrees de huidige Lambertuskerk en werd de kerk in die Haghe aan een nieuw gesticht klooster

Deze maquette is gemaakt op een kadasterkaart van omstreeks 1830. De huisjes, waarvoor de eigenaren cijns betaalden aan de heer van Helmond, zijn hier in beeld gebracht. Duidelijk is te zien dat de stad slechts via vier wegen en evenzoveel stadspoorten bereikbaar was. Onder zijn de twee ravelijnen zichtbaar.

Het kasteel van Helmond, dat veel overeenkomsten vertoont met het Muiderslot, werd circa 1325-1350 gebouwd. Middels een bouwkundig onderzoek, dat in 2001 in opdracht van de gemeente Helmond werd uitgevoerd, is vastgesteld dat de bouw bijna een eeuw eerder is gestart.

geschonken. Tijdens de Gelderse oorlogen, waarbij troepen van Maarten van Rossum de stad aanvielen, werden de stadswallen versterkt en tijdens de 80-jarige oorlog (1568-1648) verlegd. Aan de noordzijde van de stadsmuren werden twee ravelijnen geconstrueerd. Een ravelijn is een vijfhoekig versterkt eiland dat zich aan de buitenkant van een vestingmuur bevindt en vaak aan de vestingwand is vast gebouwd. De punt van het ravelijn steekt dan in het water.

Wanneer met de bouw van deze omwalling precies begonnen is, is niet bekend. Wel is in het oudste Helmondse rechterlijk boek een akte gevonden waarin Rutger van der Aa, de zoon van Lysbertten Beckers, met de gezworenen van de stad Helmond een overeenkomst sloot waarbij hij een stuk van zijn erf en beemd afstond voor de bouw van de Veste die gemaakt en gegraven is bij zijn huis. Deze akte is opgemaakt tussen 1396 en 1400, wat dus wil zeggen dat men op dat moment mogelijk al met de bouw van de Veste bezig was.⁶⁾

In 1381 stonden er in de binnenstad van Helmond ongeveer 30 huizen, waarvoor de

eigenaren cijns betaalden aan de Heer van Helmond. Ze waren gelegen aan de rechterzijde van de Veestraat vanaf de Markt gezien. Verder een tiental huizen aan beide zijden van de huidige Markt en nog enkele in de Kerkstraat, die toen nog de Huiskensstraat genoemd werd. Pas nadat de stad enkele keren was platgebrand, stonden er in 1600 aaneengesloten rijen stenen huizen en was de binnenstad voltooid.

Noten

- 1) *Hein Vera, dat men het goed van den ongeboornen niet mag verkopen.*
- 2) *Van Alphen van plaggenhut tot paalwoning*
- 3) *G.J. van Bussel: de Vlasbloem 1986.*
- 4) *Bach Ortsn1,399.*
- 5) *"Het oude huys" de archeologie van het eerste kasteel van Helmond circa 1175-1375.*
- 6) *1396-1400 Stadsarchief Helmond inventaris nummer 3787 (oud R 214) akte 68: "Rutger van der Aa zoon van Lysbetten Beckers heeft overgegeven ende opgedragen de ghesworen van Helmont tot behoef der stat van Helmont alsulken stuc erfs ende beemts als dair die veste van Helmont afghemaect ende ghegraven is afte vurighen huijs gelegen also re alst vurighen ende sinen kinderen toe plach te behoeren".*